

HET « SECREET-BOEK » VAN CAREL BATEN

(Gent 1540? — † Amst. 1617?)

DOOR

ED. BONTINCK

I. — Bij het zoeken naar oude Nederlandsche teksten aangaande schildertechnische gegevens, kwam ik voor volgende feiten te staan.

De Wild in « *Het Natuurwetenschappelijk Onderzoek van Schilderijen* » (1) schrijft : « over de bereiding der verfstoffen wordt slechts hoogst zelden iets vermeld. Een uitzondering hierop maakt het z.g. « *Secreet-Boeck* » (2) ... Waar dit schrift zeer zeldzaam en derhalve moeilijk toegankelijk is, zijn in het hierna volgende enkele dezer recepten woordelijk aangehaald. » (p. 4).

Bij onderzoekingen in de Bibliotheek te Gent vond ik een anoniem werk dat denzelfden titel draagt. Bij vergelijking der uittreksels gegeven door De Wild in zijn Dissertatie met den tekst van het anonieme boek, gevonden in de Gentsche Bibliotheek, bleek me dat ik met hetzelfde werk te doen had.

Toen ik den Hoofdbibliothecaris, Prof. R. Apers, hierop attent maakte, deed hij me opmerken, dat ik bibliographische gegevens zou vinden in « *Het werk van den geneesmeester Carel Baten* » (3), door Prof. Dr. Alb. J. J. Vandevelde.

II. — Bijdrage tot de bibliographie van Carel Baten.

In het vermelde werk van Prof. Dr. A. J. J. Vandevelde, en in zijn Zuid- en Noord-Nederlandsche Bibliographie (Versl. en Mededeel. 1937 en 1938) wordt de volgende uitgave niet vermeld :

(1) Diss. Delft 1928. Drukk. Levisson, 's Gravenhage.

(2) Op p. 10, voetnota 3, staat de volledige titel. Hij komt overeen met dezen gegeven in 11 van deze mededeeling. Het gaat om de uitgave van 1609.

(3) Koninkl. Vlaamsche Acad. v. Taal- en Letterk. Verslagen en mededeelingen 1933, p. 529.

[1600, Anonymus]

Secreet-Boeck

Waer in vele diversche Secre=//ten / ende heerlicke Consten in
veelder=//leye verscheyden materien / wt seker Latijnsche / Fransoy-
sche / Hoochduytsche / ende Nederlant=//schè Authoren / te samen
ende bij een ghebracht // zijn / Waer van de meestendeel der voor =
schreven Authoren namen daer by // gheciteert worden.
(Merk van den drukker)

Tot Dordrecht.

Bij Abraham Canin / Int

Jaer ons Heeren / 1600.

[(2) p. + 506 p. + (13) p.; in-8°; Bibl. Univ. Gent Acc 3873;
in dit exemplaar is 1 blad (p. 273 en 274) uitgescheurd].

Bij verdere opzoekingen vond ik deze uitgave van 1600
nergens beschreven noch vermeld.

B. H. Van 't Hooft in zijn Dissertatie (1) neemt aan dat de
uitgave van Leeuwaarden (1594) een nadruk is en hij beschrijft
een « *Secreet-Boeck* », waarvan de opgave van het titelblad overeen
komt met dit van het Gentsche exemplaar, uitgenomen het jaartal
dat 1601 luidt.

Dat het om twee verschillende uitgaven gaat, blijkt uit het
feit dat volgens van 't Hooft de uitgave van 1601, 419 p. bevat,
terwijl het ontdekte exemplaar te Gent er 506 telt.

Verder : « Die Ausgabe 1601 enthält das Privileg Canins
für zehn Jahre zwar ist es in diesem Druck nicht datiert, dies ist
aber wohl deshalb der Fall, weil es im Jahre 1601 keine Gültig-
keit mehr hat, da die zehn Jahre vertrichen. In ähnlichen Fällen
lässt Canin auch sonst die Datierung fort. Das Werk muss vor
1591 in Dordrecht erschienen sein ». (Van 't Hooft loc. cit. p. 44).

De uitgave van 1600 draagt ook het privilege zonder datum.
In den gedachtengang van Van 't Hooft zou de eerste uitgave
nu vóór 1590 verschenen zijn.

Maar dit is nu moeilijker aan te nemen.

Immers. Twee kort op elkaar volgende uitgaven (1600 en
1601) kunnen verantwoord worden door het succes van het

(1) « Das Holländische Volksbuch vom Doktor Faust » Diss. 1926.
Mart. Nijhoff, 's Gravenhage.

« Secreet-Boeck », dat na 1 jaar reeds moest herdrukt worden, omdat het uitgeput was. Een dergelijk succes kan men moeilijk toekennen aan een boek, dat reeds 10 jaren vroeger in druk verschenen was. (1)

Men merke hierbij op dat niemand de uitgave van 1591 (of 1590) gezien heeft.

Het werk verscheen wellicht voor de eerste maal te Dordrecht in 1600. (2)

III. — Het « Secreet-Boeck » van C. Baten en het « Illuminierbuch » van Valentin Boltz von Ruffach.

Het deel dat me bij mijn onderzoek interesseert staat p. 278 : De Secreten van het Illumine=/ren / ende van het maken // van alderley Verwen.

Het begint met « Een Temperatuyrwater / omde Ver=//wen mede te tempereren »; 6 soorten staan er opgegeven. Een even talrijke reeks wordt gegeven in het :

Illumi- / nier Buch, wie man al- / lerley farben bereitte, mischen, schattieren, unnd ufftragen soll, Allen jungen / angehenden Molern und Illumini- / sten, nützlich und fürderlich. Mit flyss / und arbeit ersucht, geübt und zusam- / menbracht. Durch Valentinum / Boltz von Ruffach, Gott zu / Ehren, und dem nech- / sten menschen / nützlich. Gedruckt zu Basel by / Jacob Kündig. / Im jar MDXLIX.

[12°. Illustr. In 2 Theilen 320 paginierte Seiten und zwei nichtpaginierte Register. Exemplare in Bern, Stadtbibliothek (Rar. 35), Zürich, Stadtbibliothek.]

De vergelijking der twee werken drong zich op.

Van het « *Illuminierbuch* » is een heruitgave verschenen in 1913. (3) Dr. C. J. Benziger heeft daarin het leven van Boltz bestudeerd en de uitgaven van het « *Illuminierbuch* » beschreven. Hij komt tot 16 volledige uitgaven in de Duitsche taal (1549 tot en met 1688) en nog twee gedeeltelijke opnamen in « *Kunst und Werkschul* » (Nürnberg 1709) alsook in « *Curiöse Mahler* » (Dresden 1712).

(1) Zie verder nog een voorbeeld.

(2) En is het Gentsche exemplaar een unicum (?)

(3) Sammlung maltechnischer Schriften, Band IV. München, Callwey.

Aan deze lijst moeten echter nog de uitgaven toegevoegd worden, die vermeld staan in het *British Museum* : 1575 (Erfurdt), 1589 (Frankfort am Mayn) en 1613 (Frankfurt). Bovendien is daar nog een Deensche uitgave (Kiøbenhaffn 1648).

Bij de gedeeltelijke opnamen moet nog deze gevoegd worden van : *Pictorius, Joh. Bapt. : Die mit vielen raren und curiosen Geheimnussen angefüllte Illuminirkunst.* (Nürnberg 1713).

Voor de bronnen van Boltz, zie Ernst Berger : *Beiträge zur Entwicklungsgeschichte der Maltechnik.* III Folge. München 1912, p. 162 of München 1897, p. 149.

Vóór 1600 zijn dus te vermelden 1549, 1550 (1), 1562, 1566, 1571, 1575, 1578.

Ik kon alleen de heruitgave van 1913, gesteund op den tekst van 1549, raadplegen.

Wat Baten overgenomen heeft zal blijken uit de hierna volgende tabel. De cijfers tusschen haakjes verwijzen naar de blz. der Duitsche heruitgave van 1913; de cijfers in de 2^e kolom verwijzen naar de blz. der uitgave van het *Secreet-Boeck* 1600. Streepjes — duiden aan dat het artikel daar niet voorkomt. Een * vóór de blz. duidt aan dat deze slecht genummerd is (*301 = 306; *308 = 310; *306 = 316).

De titels uit het tweede boek worden soms door Baten verlengd door er den eersten zin uit den tekst aan toe te voegen.

Illuminierbuch

(37) Zum leser ein Vorred	278. De Secreten van het Illumine=ren/ende van het maken van alderley Verwen.
(39) Von Temperatur wasser
Temperatur wasser, vff
mancherley <u>wiss.</u>
Die erste gattung	278. Een Temperatuyrwater om de Verwen mede te tempereren.
(40) Das Ander	279. Een ander Temperatuyrwater.

(8) Hier hebben we het gelijkaardig feit van een succesvol boek, dat reeds na 1 jaar moest herdrukt worden.

(41) Die Dritte	280. De derde Temperature.
(41) Die vierdte	280. De vierde.
(42) Die fünffte gattung genent Albumen	281. De vijfde.
(42) Die sechsste gattung	281. De seste Soorte.
(43) Vom Fürnüss	282. Van den Vernis.
Fürnüss vff papyr vnd perment, würdt genent Hussfürnüss	Vernis / om op Pampier / oft op Parkement te ghebruycken / ende het wort ge=noemt huys=Vernis.
(44) Ein ander Hussfürnüs vff perment, papyr vnd läder	283. Een ander op Pampier / ende Par=kement.
(44) Mundtlyn zu machen	283. Om Mondtlijm te maken.
(44) Fürnüss vff perment oder läder	283. Vernis om op Parkement oft op Leer te strijcken.
(45) Tragant Gummi anzubereiten	284. Om Gomme dragant te bereyden.
(46) Wyss von eim Eyg zu behalten	284. Om Eyerwidt langhe te bewaren.
Fürnüss, ein andere Gattung	285. Vernis op een ander maniere te maken.
(46) Furnuss aber vff ein andere Gattung	—
(47) Alun	285. Aluyn.
(47) Essich	286. Azijn.
(47) Von Gummi	286. Vande Gommen.
Gummi mancherley anzeigung vnnd lym, so die Jlluministen gebruchen	Van veelderley Soorten van Lijm / dat de <u>Jlluministen</u> gebruycken / ende eerst van Parkementlijm.
Perment lym	286. Huyslijm / ofte Vischlijm.
(48) Husslym.	286. Montlijm.
(48) Mündlym	286. Dragantgomme.
(48) Tragant	287. Gomme van Arabien.
(48) Gummi arabicum	287. Eyerwit.
(48) Wyss vom Eyg	287. Gummi Lacca.
(49) Gummi lacca	287. Hoemen <u>Goutgront</u> bereyden sal.
(49) Goldgrundt zu bereiten	—
(51) Ein ander Goldgrund	289. Dit zijn de Gommen die een
(51) Goldtgrundt Gummi	

- (52) Musierung vff Goldt
- (53) Gemalen gold oder silber auss der fädern zeschriben oder mit dem pensel zemolen
- (53) Ein anders gemalen goldt
- (54) Aurum Musicum zema-
chen
- (55) Aurum musicum, ein bes-
seres
- (56) Aurum Musicum
eine andere Gattung
- (56) Ein anders Aurum Musi-
cum
- (57) Aurum Musicum ein gut
stücklin
- (57) Argentum musicum
wie man das machen sol
- (58) Quecksilber
wie mans tödten sol
- (58) Laudanum
- (59) Sal armoniacum
das ist Salmiacs
- (59) Ematites ein blutstein
- (59) Vom Cenober
Cenober wie der sol künst-
lich gemacht werden
- (61) Cenober vff ein andere
gattung
- (61) Paryss rot zu machen
- (62) Pariss root gar schön wie
ein rote Ross
- (62) Presilgen mancherley so
- tot den Goutgrondt ghe-
bruyckt.
290. Museringhe op Goudt.
291. Hoe dat men ghemaken
Goudt / ofte Sil- / ver / wt
de Penne schrijven sal / ofte
met den Pinceele sal op-
strijcken.
291. Een ander ghemaken
Goudt.
292. Om Aurum Musicum te
maken.
293. Aurum Musicum op een
ander Manniere.
294. Een ander Soorte / van
Au=rum musicum.
295. Een ander goet Aurum
Musicum.
-
295. Hoe datmen Argentum
Musicum sal maken.
296. Hoe datmen den Quicksil-
ver sal dooden.
296. Van het Laudanum.
296. Sal Armoniacum.
297. Ematites dat is den Bloet-
steen.
297. Hoe datmen den Cinober
of Vermeliloen constelick
maken sal.
298. Cinober te maken / op een
ander Manniere.
299. Hoe datmen Parysroot sal
maken.
299. Parijsroot te maken / als een
roode Roose.
300. Allerley Bresilliverwe / sal-

alweg by schönem heit-
rem himmel bereit werden

(63) Presilg die beste vnd bsten-
dig

(63) Presilg bald zu bereitten
Brunfarb

(64) Presilg die Liechtar ist

(64) Presilgen die satt ist

(65) Rösslin farb, ist der pre-
silgen tochter

(66) Rösslin vff ein andere gat-
tung

(67) Rösslin das schön vnnd
licht ist

(67) Lac dass man auch in den
Apotecken findet genent :
« Moler Lac »

(67) Lac adulterinum

(68) Trachen blut

(68) Sarcocolla fleysch lym

(68) Von Minien

(69) Violet wasser ein gar gut
stücklein

(69) Bruny farb

(69) Brun ein andere gattung

(70) Leberfarb

(70) Leberfarb ein anders

(70) Fürfarb

(70) Fürfarb ein andere gat-
tung

(70) Von gälen farben
Gälfarben zu bereitten
Ruschgäl

(71) Auripigmentum, dass wurt
genent Opermentgäl

(72) Plygäl

(72) Beergäl

(72) Erbselen Gäl

men altijdt by schoon we-
ser bereyden.

300. Om te maken Inct die seer
goet / ende bestandich is.

301. Om den Bresillie bruynach-
tich te bereyden.

302. Een lichtverwighe Bresilli
Inckt.

302. Een Bresilliverwe / die
hooghe van Verwe is.

303. Roosenverwe / is des Bre-
sillien Dochter.

—

304. Een ander Roosenverwe /
die schoon ende licht is.

304. Lac / datmen Schilders Lac
noemt.

305. Lac adulternium.

305. Drakenbloet.

305. Sarcocolla.

*301. Vande Menie.

*301. Violetwater / dat een seer
goet stuckken is.

*301. Bruyne Verwe.

—

307. Leververwe.

307. Een ander Leververwe.

307. Vierverwe.

307. Een ander Soorte van Vier-
verwe.

308. Vande gheluwe Verwen.
Rusgheluwe.

308. Van het Orpigment.

308. Lootgheluwe.

309. Van Baergheluwe. [ε.]

—

- (73) Schütt gäl
 (73) Saffran gäl
 (73) Goldgäl das schön ist
 (74) Oger gäl
 (74) Vom Grien
 Spon grien ze machen
 (75) Griechisch grien
 (75) Safftgrien ze machen
 (76) Berggrien
 (76) Schifer Grien
 (76) Von Plouw farben
 Lasur plouw
 (77) Schmeltze
 (77) Ultra maryn plo
 (77) Eschplo
 (78) Plo Tornisal
 (79) Tüchlin plouw
 (79) Bastart lasur
 (80) Attichber plow
 (80) Legmosvs oder Turnüss
 (81) Endich
 (81) Endich zu machen
 (81) Fuss Endich ein ander
 stück
 (82) Weid plumen
 (82) Purpurfarb
 (82) Schwytzer grien das durch-
 schinig ist
 (83) Rosyen rot. Rosynenfarb
 (83) Von Russ farben
 Russfarb zu harfarb
 (84) Schwartz kupffer lot
 (84) Mummian
 (84) Schwartz gute farb ze-
 machen
 Pfirsichsteinschwarz
 309. Schijtgheel.
 *308. Saffraen gheluwe.
 *308. Gout gheluwe dat schoon
 is.
 *308. Oker gheluwe.
 311. Van de groene Verwen.
 Hoe datmen Spaensgroen
 maken sal.
 311. Grieksgroen / ofte Spaens
 groen.
 312. Om sapgroen te maken.
 312. Berchgroen.
 313. Schifergroen.
 313. Vande blaude Verwen.
 Lasuyrblau.
 314. Smalte.
 314. Transmarijnblau.
 314. Aschblau.
 314. Blau Tornosol.
 315. Doeckblau.
 315. Bastartlasuyr.
 —
 *306. Violenblau.
 *306. Blau Indie.
 *306. Hoe datmen Indie maken
 sal.
 317. Huys-Indie.
 —
 317. Purperverwe.
 317. Switsergroen dat door-
 schijnich is.
 318. Scharlaeckverwe.
 318. Soetverwe / oft Haeyrver-
 we.
 —
 318. Mommie.
 319. Hoe datmen goede swarte
 Ver-we maken sal.
 Persesteenswart.

(85) Von Wyssen farben
Ply wyss zu machen	319. Vande witte Verwen.
Hoe datmen Lootwit / ofte
Ceru=se maken sal.
(85) Wyssse farb ein anderss	320. Een ander witte Verwe.
(86) Eyer schalen kryd	—
(86) Wyssse gute farb	—
(86) Wysser bolus	320. Witten Bolus.
(86) Grawe farben	320. Een grauwe Verwe.
(86) Falbe farb
End des ersten Buchs	320. Een Verwe die Value is.
—	
(87) Hie heben an allerlei schat-
tierungen und mixturen,
gestellt mit figuren uff den
ougenschyn
Von lybfarben
Enz.	—
(112) Wolfffarb	—
(112) Von Kuppffer Lot
Schwartz Kuppfer lot zu-
machen	—
(113) Rot Kupfferlot zu machen	—
(113) Ein ander schwartz Lot	—
(113) Von Perment
Perment mit mancherley
farben durchschynig zema-
chen	320. Om Percament met veel-
derley Verwen door schij-
nich te maken.
(114) Von Dinten
Gute bstendige schrybdin-
ten, die sol man also be-
reiten	321. Hoe datmen goeden be-
standighen Inct sal maken.
(115) Von wysser geschrift	322. Om op Pampier widt te
schrijven / het welcke men
opt witte Pampier noch
sien noch lesen en can / ten
sy datment eerst / door ee
claer wa=ter trecke.
(116) Von Schwarzer gschrift	323. Om sonder Inckt een swar-
te Gheschifte te schrijven/
het welcke men niet en can

		swart sien / ten sy datmen oock door een wa-ter trecke.
(117) Von schwartzen briefffen	323.	Om een swarten Brief
Ein schwartzen brieff mit		met witte geschrifte open
wysser gschrift an tag ze		baer te maken.
thun		
(117) Durchschynig Papyr	—	
Oltränct durchschynig pa-		
pyr, daruff man aller hand		
verzeichnen kann		
(118) Von Bensel	—	
Bensel ze machen		
(119) Fischbein. Os sepie	—	
(119) Von Etzwasser	—	
Etzwasser uff ysen und		
stahel		
(120) Yngsenckte gschriftten	—	
(121) Federn, beyn und rosshaar	324.	Om Pennen / Beenders en
zu ferben		ros Haeyr te Verwen.
Rot federn oder beyn.		
(121) Grüne fädern oder bein	—	
(122) Gäl fädern oder beyn	—	
(122) Plouwe fädern	324.	Om Pennen blau te Verwen.
(122) Ein bsonder temperatur	325.	Een besonder Tempera-
wasser		tuyrwater.
(122) Cenober	325.	Om Cinnober te maken.
(123) Das kein stein vom für	—	
mög zerspalten		
(123) Das kein tuch verbrenn	—	
(123) Glaskütty	326.	Een Lutum om alle ge-
		scheurde Gelasen dichte te
		maken.
(123) Lutum sapientie	326.	Een ander Lutum Sapientie
(123) Lutum sapientie fast gut	326.	Een ander Lutum Sapientie
		/ dat seer goet is.
(124) Lutum sapientie	—	
(124) Patronenpapyr zu bereitten	326.	Hoe datmen Patroonpapier
		sal bereyden.
(124) Ein gemeine sunderliche	327.	Een besondere gemeyne

Temperatur zu allen Far-
ben dienstlich

Temperatuyre tot alle Ver-
wen seer dienstelick.

(125) Rubrycken temperatur —

(125) Proba eins yetlichen Ce-
noberss

327. De Proeve van allen Cinno-
ber.

(125) Bastart-Cenober

327. Bastart Cinnober.

(126) Lasur zu wäschen und
anzubereitten

328. Hoe datmen den Lasuyr sal
wasschen / ende bereyden.

(126) Böss fliessend papyr zu
stercken und bereitten,
das man daruff kan uff-
tragen mit farben, das es
nit durchschlag oder fliesse

333. Om alle doorslaende Pam-
pier te stercken / ende te
bereyden / om daer op te
schrijven ende te schil-de-
ren.

(127) Stahel, ysen, kupffer oder
andere metall zumachen,
dass man daryn graben,
stechen oder schnyden
mag

—

Ende des andern buchs

(127) Characteres —

oder Heimliche worzeichen

(130) Beschluss dieses Illumi-
nierbuchs —

* *
* *

Op drie plaatsen vindt men een aanduiding dat zijn bron
een Duitsch boek is (1).

p. 295 : « Hoe datmen Argentum Musicum sal maken. ... / so
doet daer by dry loot Wismat / ... »

en hij voegt er aan toe : « / Wismat is een *hoochduyts* woort ».

p. 312 : « Om Sapgroen te maken. ... / so doet daer by bereyde
Endig / ... » (2).

hier staat eveneens bijgevoegd : « (Endig is een *hoochduyts* woort.) »

(1) p. 314 laat hij de aanduiding integendeel weg; waar hij vertaalt :
« Transmarijnblau ... het aldercostelicste / dan het wort selden gevonden... »
staat er in het boek van Boltz « ... doch in hochtutschen landen wenig und
selten gesehen ».

(2) Endich is indigo, Baten vertaalt het eenige blz. verder door Indie.

p. 317 : « Huys=Indie. Neemt Besien / diemen in *hoochduyts*
kernger=stenbeer noempt / ... »
is de vertaling van : « Fuss Endich. Nimm Kerngerten ber ... »

* * *

Benziger besluit zijn inleiding met (1) : « Boltz hat damit während fast 200 Jahren ein ausgedehntes Gebiet der deutschen Maltechnik beherrscht. »

We kunnen er aan toe voegen dat ook in Nederland nog zeer laat een volledige vertaling verscheen in het 1ste (1770 en 1780) en 2de stuk (1770 en 1775) van het compilatie werk :

[1770, Anonymus].

DE GEHEIME ILLUMINEER-KONST.

BEHELZENDE :

- I. Hoe men allerlei soorten van VERWEN konstig Bereiden en nuttig Gebruiken zal.
- II. Het maken van allerlei soorten van CHINEESCHE en andere VERNISSEN en VERLAKKINGEN, en derzelver Gebruiken.
- III. Eene duidelyke Onderrichting, om allerlei Voorwerpen, als Menschen Gediertens, Boomen, Velden, Wateren, Gebouwen, Vruchten en Bloemen naar het leven te Schilderen, en het geen verder tot die Wetenschap nodig is.
- IV. Van de SCHILDERKONST in MINIATUUR, benevens een grondig Onderwys der TEEKENKONST en om op eene gemakkelyke wyze te leeren SCHILDEREN, zonder Meester; mitsgaders de beste Manier om de CRAYONS te maken.
- V. Eene BESCHRYVING van het Schilderen der ZWARTE KONSTPRENTEN, benevens de wyze om dezelve op het Glas te brengen, en van de GLASSCHILDERKONST

(1) Loc. cit. p. 31.

- VI. Het VERGULDEN van allerlei METAALen, om dezelve te doen Smelten, tot Poeder te maken, daar mede aan te Leggen, en uit de Pen te schryven.
- VII. Allerlei STOFFEN te VERWEN, Plysterwerken aan te Leggen, Hoorn week te maken, en allerlei Figuuren en Beelden daar van te Drukken : benevens eene Onderrichting om op alle METALEN te ETSEN, INDIAANSCH KABINETWERK te maken en Uittesnyden.
- VIII. Veele Fraaye GEHEIMEN om allerlei soorten van GESTEENTENS door KONST na te maken, en in haare Natuur te vertoonen; benevens nog veele andere fraaye Zaken en verborgene Wetenschappen meer.

Alles met groote moeite en vlyt by een verzamelt, en ten algemeenen nutte in het licht gegeven, door een

LIEFHEBBER DER KONSTEN.

—
TE AMSTERDAM,

By GERRIT BOM, Boekverkoper. 1770.

[20,0 cm. × 12,5 cm.; IV + 108 + (8) pp.; gr. in 8°]

[1770, Anonymus]

DE GEHEIME

ILLUMINEER-KONST. —

BEHELZENDE :

I. (enz. zooals het eerste stukje)

LIEFHEBBER DER KONSTEN.

TWEEDE STUKJE.

—
TE AMSTERDAM,

By GERRIT BOM, Boekverkoper, 1770.

[20,0 cm. × 12,5 cm.; (II) + 118 + (8) pp. gr. in 8°]

[1770, Anonymus]

DE GEHEIME
ILLUMINEER-KONST.

BEHELZENDE :

I en II (zooals in de tweede uitgave, zie verder)
III (enz. zooals de voorgaande stukjes)

LIEFHEBBER DER KONSTEN.
DERDE EN LAATSTE STUKJE.

—
TE AMSTERDAM,

By GERRIT BOM, Boekverkoper, 1770.

[20,0 cm. × 12,5 cm.; (11) + 160 + (8) pp. + (4) pp. boeken-
kataloog van den drukker. — De drie stukjes samengebonden
in bezit van Apotheker Mathys, J. te Gent].

In de tweede uitgave komen er eenige wijzigingen in den titel.
De aanduiding « vermeerderde uitgave » herleidt zich tot twee
nieuwe voorschriften opgenomen in het derde stukje, het eene
pp. 136-40 « Om de berugte Copal Olie Vernis van Martin, te
maken », het andere pp. 165-66 « Recept voor Vochtige en Natte
Muuren. Het zy buiten of binnens Huis, zo van Oude als Nieuwe
Gebouwen ».

Voor het overige komen inhoud en pagineering, voor de
3 stukken, overeen met de eerste uitgave.

Hier volgen de wijzigingen in den titel :

[1780, Anonymus]

DE GEHEIME
ILLUMINEER-KONST

BEHELZENDE :

I. Hoe men allerlei soorten van de fynste VERWEN konstig
Bereiden en nuttig gebruiken zal; nevens de GEHEIME
om de CARMYN en ULTERMARYN te maken.

II. Het maken van allerlei Soorten van CHINEESCHE en andere VERNISSEN en fyne LAKKEN, en derzelver gebruiken, nevens eene nieuwe uitgevondene VERLAK-KONST.

III. (enz. zooals eerste uitgave).

Alles met groote moeite en vlyt uit veelerlei Taalen en raare Manuscripten by een verzamelt, en ten algemeenen nutte in het licht gegeven, door een

LIEFHEBBER DER KONSTEN.

EERSTE STUK.

TWEEDE EN VERMEERDERDE DRUK.

TE AMSTERDAM,

By GERRIT BOM EN ZOONEN,
Boekverkoopers, 1780.

[21,5 cm. × 12,5; (IV) + 108 + (8) pp. in 8°; Koninkl. Bibl. Brussel VH 9246, samen gebonden met de twee volgende deelen.]

[1775, Anonymus]

DE GEHEIME

ILLUMINEER-KONST

BEHELZENDE:

- I. Hoe men allerlei soorten van VERWEN konstig Bereiden en nuttig Gebruiken zal.
- II. Het maken van den Oostindische of Chineeschen INKT, VERNISSEN EN LAKKEN; TEMPERWATERS en MONTLYMEN; als mede van veele raare VERGULDINGEN, LIJSTCIERAADEN, ongemeene uitlandsche VERNISSEN, en meer andere fraaye SCHILDER-KONSTSTUKKEN.

III. (enz. zooals de eerste uitgave)

Alles met groote moeite en vlyt by een verzamelt, en ten algemeene nutte in het licht gegeven, door een

LIEFHEDDER DER KONSTEN.

TWEEDDE STUKJE.

—
TE AMSTERDAM,

by GERRIT BOM, Boekverkoper. 1775.

[20,5 cm. × 12,5; (II) + 118 + (8) pp. in 8°; Koninkl. Bibl. Brussel VH 9246; samen gebonden met het voorgaande en het volgende deel]

[1780, Anonymus]

DE GEHEIME

ILLUMINEER-KONST.

BEHELZENDE :

I. (enz. zooals het Eerste Stukje 1780).

DERDE EN LAATSTE STUK.

TWEEDDE EN VERMEERDERDE DRUK.

—
TE AMSTERDAM,

By GERRIT BOM EN ZOONEN,

Boekverkoopers 1780.

[20,5 cm. × 12,5; (II) + 166 + (8) pp. in-8°; Koninkl. Bibl. Brussel VH 9246, samen gebonden met de twee voorgaande deelen.]

IV. Aschblauw.

Bij schrijvers van de 17^e eeuw beteekent dit meestal *azuriet* (basisch kopercarbonaat) en nimmer een mindere kwaliteit *Lapis Lazuli* (ultramarijn-asch).

Maar zooals De Wild doet opmerken : « In het *Secret-Boeck* wordt melding gemaakt van Aschblau, doch dit wordt klaarblijkelijk verward met de destijds nog weinig bekende *Smalt*. » (1)

(1) Loc. cit. p. 25.

Zoo klaarblijkelijk is het niet. In het *Secreet-Boeck* staat er : « Neemt smeltassche... », en daarbij staat twee paragrafen hooger Smalt uitdrukkelijk behandeld.

Dat het werkelijk toch om een mindere kwaliteit van smalt gaat, kan men nu uitmaken aan de hand van den Duitschen tekst. Er staat « *Smeltze* » (d. i. smalt) en twee paragrafen verder « Esch plo : *Smeltz esch*, die sol man wol durch... ». En nog duidelijker wordt het in het tweede boek (niet vertaald in het *Secreet-Boeck*) : « Esch plow soll also verschattiert werden : Wann du ein frölich gewand wilt machen so strych es an mit Esch plo. Schattier doruff mit *der edlen smeltze* oder ... » Het bepaald lidwoord en « edlen » laten aan duidelijkheid niets te wenschen over.

Het Aschblau is klaarblijkelijk een mindere kwaliteit smalt.

V. — Het « *Secreet-Boeck* » van C. Baten en « *Die Secreten van den eervveerdigen Heere Alexis Piemontois.* »

Geen enkel « *secreet* » van Boltz is geteekend, onder de andere vindt men meer dan 50 verschillende namen van auteurs, die vermeld worden. Hier zal ik me alleen bezig houden met « *Alexius* », omdat van hem ook voorbereidingen overgenomen werden.

Bij onderzoeking hiervan bleek me dat deze recepten overgenomen zijn uit het boek dat in zijn oorspronkelijke uitgave den titel droeg :

De Secreti del reverendo Donno Alessio Piemontese sei libri. In Venezia, per Sigismondo Bordogna 1555. (8°)

Dit boek met buitengewoon succes, kende in 1557 reeds een Fransche vertaling die te Rouen verscheen en ook tijdens hetzelfde jaar bij Plantijn te Antwerpen. (1).

Als eerste Nederlandsche uitgave komt in aanmerking :

[1558, Alexis Piemontois].

Die // Secreten // van den eervveer- // dighen Heere Alexis // Piemontois. // Inhoudende seer excellente ende wel gheapprobeerde reme- // dien, teghen veelderhande crancheden, wonden ende andere // accidentē : Met die maniere van te distilleren, perfumeren, // confituren maken, te verwen, coleuren, ende gieten.

(1) Brunet. Manuel du Libraire, 1922.

VVt den Françoysse ouergheset.

(Merk van den drukker).

Tantvverpen, // By Christoffel Plantijn, inden gulden eenhooren. 1558. // Met Privilegie.

(188 recto pp. + (2) + (19) in-8°; Bibl. Univ. Gent Acc 5282; Koninkl. Bibl. Brussel II 25934 A; het Privilegie alleen verschilt voor deze twee exemplaren).

Voor de andere Nederlandsche uitgaven zie « Zuid- en Noord-Nederlandsche Bibliographie over natuurlijke en geneeskundige wetenschappen tot 1800 (Versl. en Mededeel. 1937, p. 267). De uitgave van 1558 echter ontbreekt daar.

Aan de hand van een boek waar de twee namen op vermeld staan, heeft men kunnen uitmaken dat Alexis Piemontois (Alessio Piemontese) kan vereenzelvigd worden met den Italiaanschen alchimist Hieronimo Ruscelli (1). Daar pleit ook voor, de uitvoerigheid waarmede hij sommige bereidingen beschrijft zooals bv. :

Hoe datmen den Cinober / of Vermilloen // van Solfer : en van Quicksilver // maken sal. (Baten 1600, p. 238).

De titel bij A. Piemontois luidt (Plantijn 1558, p. 161) Om den cinober te maken, ende dien oock in groote brooden te // redigeren als van hondert oft twee hondert ponden swaer, oft also // swaer als ghy wilt, ghelijcmen in Duytschlant maect : het welck tot // noch toe in gheheel Italien ombekent is gheweest.

Gaat men de Nederlandsche vertalingen van Piemontois vergelijken met deze van Baten, dan stelt men vast, dat Baten niet afgeschreven heeft van een Nederlandsche uitgave. Verder heb ik niet gezocht uit te maken uit welke taal het dan wel overgenomen werd, omdat dit niet in mijn bevoegdheid ligt. Ik kan er alleen aan toe voegen dat hij ook het tweede deel van Piemontois' Secreten gebruikt en dus gekend heeft.

De meeste van die secreten zijn geteekend Alexius of Alexis.

Ik laat nu slechts deze volgen die naast deze van Boltz interesseeren kunnen :

94. Om alderley Beenders / eñ hout // te verwen.
201. Om Ebenhout te maken / ghe=// lijcks oft also ghewas- // sen ware.

(1) Zie voetnota voorgaande blz.

203. Een ander (Om alle metalen te vergulden).
 203. Hoe datmen alderley medaillen // sal ghieten.
 204. De eerste Aerde / om alle metalen daer // in te ghieten.
 204. De twee Aerde.
 205. De derde Aerde.
 205. De vierde Aerde.
 205. De vijfde Aerde.
 205. De seste Aerde.
 205. De sevenste Aerde.
 206. De manniere om dese voorschreven Aerden / tot al=// sulcken
 subtylicheyte te brenghen / dat men=// se schier niet voelen
 en can.
 207. Een seker Water / het welcke men de Mees= / tersse noemt /
 om dese voorgaande Poe=// ders te menghelen ende te //
 contempereren.
 208. Van al het ghene / datmen tot de Conste // van het Medaille
 ghieten moet reede hebben.
 209. De Manniere van alle Medaillen af te ghieten.
 211. Een Water om alle Medaillen / ende andere // Silverwerck
 wit te sieden / ende // claer te maken.
 (21.) = 221. Om Ysers te vergulden.
 (21.) = 221. Een ander.
 238. Hoe datmen den Cinober / of Vermilloen // van Solfer / en
 van Quicksilver // maken sal.
 240. Om den Cinnober tot het schrij=// ven te bereyden.
 244. Een ander. (Om alle Ghelas / dat gescheurt // ofte ghe-
 broken is / wederom // te sauderen.
 272. Om seker letteren / door het Water // leesbaar te maken.
 (273-274 uitgescheurd). Een poeder om Inct te maken om by
 hem te nemen op een lange reys. — Om rooden inct te
 maken. — (Om gouden letteren te schrijven.) Een ander. —
 Om silveren Letters te maken. — Om groen te schrijven.
 275. Om root Was te maken.
 (279) = 276. Om groen Was te maken.
 (279) = 276. Om wit Was te maken.

De kleurbereidingen in Alexius Piemontois zijn veel tal-
 rijker dan men zou vermoeden uit hetgeen Baten er van overnam.
 Dit zij opgemerkt om de meening uit de wereld te helpen, die
 aan de hand van een uitlating van den Heer M. A. De Wild in

zijn zeer verspreid boek « Het Natuurwetenschappelijk Onderzoek van Schilderijen », haar weg zou kunnen gaan. Het gaat om : « ... « Secreet-Boeck », dat, voor zoover mij bekend, het eenige Hollandsche werk is met uitvoerige recepten voor de bereiding van een aantal verfstoffen en bindmiddelen. » (1).

Met de « Secreten van Alexis Piemontois » heb ik nu één werk vermeld, dat in het Nederlandsch verscheen bijna een halve eeuw vóór dit van Carel Baten, en ik zou nog eenige andere, ook nog oudere, Nederlandsche (ook Hollandsche) boeken kunnen opsommen, die ons kleurrecepten brengen.

Maar over dit, bij een andere gelegenheid.

*Rijksuniversiteit, Gent.
Laboratorium
voor
Warenkunde.*

(1) Loc. cit. p. 4. In de Duitsche uitgave (Muenchen 1931) staat : « ... das einzige originale niederländische Werk... ».

